

REFRANYS I FRASES FETES A LA LLENGUA LITERÀRIA DEL XVIII

El refrany, proverbi, adagi o dita es pot definir com una sentència de caire erudit o popular, que fixa una pauta de vida, una creença, o un ensenyament de l'experiència. Molt més difícils de definir, de delimitar o de classificar són els modismes o les frases fetes, que alguns autors diferencien de les locucions i de les fórmules i expressions lexicalitzades. En tot cas, aquí no ens preocuparem de la classificació i definició, sinó només de l'ús que en fan els autors literaris del XVIII.

Pel que fa als refranys, els valencians s'enduen la palma. Carles Ros ja va publicar el *Tractat de adages y refranys valencians*, al 1736, amb uns objectius mig comercials i mig de defensa de la llengua:

puix serà este llibret casi com lo *Cató cristià* que es dóna en les escholes, perquè así també hia doctrina per a la ànima, desenganys per a molts vicis, política per a bé parlar y norma per a lligir y escriure en valencià

La majoria dels adagis que recull, si no són vius en l'actualitat, ens resulten perfectament comprensibles. Vegem-ne alguns exemples:

Bona és la sal, encara que cara
Boca que no parla, Déu no la ou
Bo, poquet y assobintet és al cos profitoset
Brams de ase no putgen al Cel
Bon dia és lo que plou, si no apedrega
Cartes, daus, dones y vi fan tornar al rich mesquí
Cada dia col, lo caldo amarga
Corbs en corbs no es piquen
En lo hivern per la moquita, i en lo estiu per la calor, sempre és bo dur mocador

Alguns d'ells són claríssimament adaptats del castellà:

Cada loco en son thema
Diesme en qui vas, y et diré qui eres

El dominic Lluís Galiana (Ontinyent 1740-1771) tenia feta també una llista de 814 refranys, que no es va publicar fins al 1920, i que repeteix alguns dels adagis de Ros (a vegades, amb formes lleugerament diferents), i en dona d'altres de nous, molts dels quals han arribat als nostres dies:

De Senta Bàrbera només se'n recorden quan trona
Dol de dona morta només dura hasta la porta
Qui ase se'n va a Roma, ase se'n torna

Marc Antoni d'Orellana (València 1731-1813) era autor d'uns *Adagis proverbials*, avui perduts. No sabem d'altres recopilacions de refranys, però és molt probable que d'altres autors en tinguessin de manuscrites. Autors del Principat o de les Illes, com Agustí Eura, Joan Ramis i Ramis o Pau Puig fan servir ocasionalment alguns refranys.

Agustí Eura utilitza alguns refranys populars en la seva obra, per donar més força als arguments filosòfics i morals que defensa (Valsalobre & Gratacós 2001: 204 i 206):

És major la caiguda quan és lo lloc més alt
On no té lloc la cura, no té remei lo mal

Joan Ramis i Ramis inclou alguns refranys —i també un nombre considerable de modismes— en les poesies burlesques i amoroses. En canvi, la fraseologia és pràcticament absent de l'obra teatral *Lucrècia*.

El clergue Pau Puig (Barcelona? c.1723-1798), més que utilitzar literalment els refranys, hi fa referència o els cita incomplets, perquè ja sap que el lector els reconeixerà. Per exemple, en un dels poemes, fent referència a la dita «Caldera vella, bony o forat», escriu (Serra Milà 1997: II, 85):

... y en quant a forat o bony,
ni tan dur com lo codony,
ni tan flux com qui s'esmuny

En una altra ocasió, Puig pren com a motiu un refrany popular, «Malaltia i presó no adoba cap brivó», el transforma en «Seminari i presó no adoba cap brivó» i l'utilitza com a tornada d'uns goigs burlescos en què descriu la conducta trapella i esbojarrada d'uns joves seminaristes (Serra Milà 1997: II, 344-347).

Passem ara a referir-nos a les frases fetes i locucions.

En termes generals, les obres serioses o bé les destinades exclusivament a un públic culte fan un ús més limitat dels modismes. És el cas de l'obra del pedagog Baldiri

Reixach o del menorquí Antoni Febrer i Cardona. En canvi molts dels autors que volien arribar a un públic més ampli i, sobretot, els qui concebien la literatura com un divertiment, i volien fer riure o somriure els lectors, utilitzen força frases fetes, i sovint en fan un ús recurrent i literari.

El cas més extrem és el del ja anomenat Lluís Galiana, amb la seva *Rondalla de rondalles*, on utilitza centenars de locucions i frases fetes, a més d'alguns refranys, per explicar una història, història que guanya interès no ja pel seu contingut sinó per la forma tan pintoresca d'exposar-la. Vegem-ne un fragment (Galiana 1768: 26-27):

Pos, com vos dich, qui s'abia de pensar que el pare fera d'alcavot? Vostès no-u voldran creure, poro creguen vostès qu-ell era la capa torera de tot, perquè partiria un diner per quatre parts, y anava en un pam de llengua darrere d'encontrar un gendre que li fera bullir l'olla.

La bona de la Gica (que no li ficaria ningú el dit en la boca, y era viva com lo pensament) bé coneixia per aon anava l'aygua al molí, y del peu que coixejava el mesquinot de son pare: poro ni per eixes pogué may inclinar-se a Pep de Quelo, ni volgué casar-se en ell; perquè encara que aguantava la meja, no li entrava de les dents en adins, y si algunes voltes li feia el rendibú era per a dar color al drap, y per a que no-s moguera un infern en la caseta, y eixa cosa

Sense arribar als extrems de la *Rondalla de rondalles*, Pau Puig també utilitza nombroses frases fetes en la seva poesia i teatre, i també en fa matèria literària.

El poema més conegut de Pau Puig a l'època van ser unes dècimes dedicades a la vila de Figueres, amb motiu d'un lluït novenari d'ànimes (Serra Milà 1997: II, 115-125). Pau Puig, que habitualment vivia al convent de Sant Sebastià, de Barcelona, va anar a Figueres a predicar en aquest novenari pels difunts. Home de bon humor com era, va compondre cinc dècimes desimboltes per elogiar les cerimònies de la ciutat. I en cada una de les dècimes utilitza un parell de modismes entorn de la paraula *figa*, els seus derivats, o algun concepte que s'hi relacioni, modismes que produeixen un efecte còmic en ser aplicats a entitats tan serioses com els difunts i llurs ànimes. Les frases fetes, algunes lleugerament deformades segons les necessitats mètriques i semàntiques del poema, són les següents:

Fer figa
 Fer la figuereta
 Ser figures d'un altre paner
 Quan no són figures, són raïms
 Ser una figa-flor
 Estar com una figa panxona
 Tapar-se amb una fulla
 La figa ti fau, gardela
 Semblar un pa de figures

Totes aquestes expressions avui resulten poc o molt familiars, a excepció de *la figa ti fau, gardela*. Aquesta expressió, que també utilitza en diverses ocasions el baró de Maldà (Amat 1988: I, 121 o Amat 1994: 108), és una frase en occità, la traducció literal de la qual és 'la figa et faig, cadenera'. Es tracta d'una fórmula màgica per conjurar el poder de les bruixes o dels dimonis, i s'acompanyava amb el gest de tancar la mà i col·locar el dit polze entremig dels dits índex i mig. El *DCVB* recull aquesta expressió, però no a l'article *figa*, com caldria esperar, sinó a l'entrada *bruixa*.

En molts altres poemes, Pau Puig utilitza també amb profusió frases fetes relacionades amb el tema o amb alguna circumstància de la composició. Per exemple, en un poema dedicat a la botiga d'un barber, on per Nadal s'exhibia un pessebre, utilitza les següents frases fetes i locucions (Serra Milà 1997: II, 143-147):

Tant per barba
 Fer-se la corona
 Fer-se la barba d'or
 Venir a repèl
 Nu de pèl a pèl
 Perdre o arrencar el queixal del seny
 Venir a xeringar

Recordem que els barbers, en el segle XVIII, exercien també la cirurgia menor: sagnies, extracció de dents, etc.

Pau Puig també és autor d'una comèdia de sants i de tres entremesos. En la comèdia, anomenada *Lo clari de Aquitània y martell de la heretgia: sant Hilari*, trobem un nombre considerable de modismes en boca dels criats o graciosos. En canvi, el sant i els altres personatges de llinatge noble n'utilitzen molts menys.

Els entremesos, tant els de Pau Puig com els d'altres autors coneguts o anònims, contenen sovint un nombre considerable de modismes, que contribueixen a caracteritzar els personatges més rústecs i a donar comicitat i vivesa als diàlegs. I el mateix succeeix als col·loquis valencians.

Encara que amb menys densitat i freqüència que Pau Puig, Rafael Amat i de Cortada, baró de Maldà, fa servir nombroses frases fetes, moltes de les quals en castellà, a vegades un xic catalanitzades, i algunes també en llatí:

no cabia de contento (Amat 1988: I, 144)
 donar-nos unes bones albrícies (Amat 1988: I, 144)
 Viva listo! (Amat 1994: 94)
 tu autem, 'conjunt de coses' (Amat 1994: 86)
 more solito, 'com és costum' (Amat 1988: I, 170)

El mallorquí Guillem Roca i Seguí va escriure una *Rondaia de rondaies* (inspirada, com la de Galiana, en el *Cuento de cuentos* de Quevedo), que no hem pogut veure. Però la seva poesia humorística també conté moltes frases fetes.

Molts dels modismes que utilitzen aquests i els altres autors del segle XVIII són vius encara actualment, com per exemple:

estar fresc
 anar a rodar
 fer cabal
 fer-se faixar
 perdre els estreps
 fer tentines
 conèixer la flaca a algú
 partir peres
 rentar-se les mans
 valer un Perú
 anar de tort
 ser tap i carbassa
 trobar sabata a son peu
 batre ferro fred, etc.

Però també en trobem una gran quantitat que avui ja no s'utilitzen ni es comprenen, com a mínim en gran part del territori. Vegem-ne alguns:

Ser poca basa, 'tenir poca importància o valor'
 Allargar lo violari, 'allargar innecessàriament la conversa o un procés'
 Anar a brida batuda, 'córrer a gran velocitat'
 Ser un cul de frare, 'ser algú sobre qui es carrega sempre la culpa'
 Portar corda de penjat, 'tenir sort i èxit'
 Albardar al revés, 'succeir contrari allò que hom esperava favorable'
 Estar al Canigó, 'estar amb les bruixes'
 Fer fetges, 'irritar'
 Tocar el corn, 'anar-se'n'
 Navegar a orsa, 'anar de mala manera'
 Passar Bòria avall, 'càstig que es donava a certs delinqüents en la ciutat de Barcelona i que consistia a fer-los recórrer el carrer de la Bòria i altres vies, cavalcant en un ase i nus de mig cos en amunt, i ésser assotats per la mà del boxí en cada cantonada'
 Untar les corrioles, 'pagar'
 Fer veure carena a algú, 'confondre'l amb raons i arguments'
 Estar amb la candela a la mà, 'estar a punt de morir'
 Fer córrer la bruixa, 'obrar amb engany i frau'
 Ser net de clatell, 'ser espavilat'

De l'observació de l'ús que fan els autors setcentistes dels refranys i de les frases fetes, podem treure'n diverses conclusions:

1) Moltes obres del segle XVIII fan un ús extraordinàriament abundant de les locucions i de les frases fetes, sovint amb finalitat humorística. Això ha de ser, per força, un reflex de la riquesa de la llengua col·loquial en aquest tipus de construccions.

2) El fet que diversos autors recullin llistes d'adagis o que utilitzin de forma recurrent els modismes ens demostra que valoraven aquestes manifestacions de la llengua, i que les utilitzaven per establir una mena de complicitat amb el lector, que les reconeixia i s'hi reconeixia.

3) Els refranys i les frases fetes, com tots els elements lingüístics, varien al llarg dels segles. Però així com els refranys, encara que perdin vigència, continuen sent perfectament comprensibles, moltes de les frases fetes o modismes, per la seva major lexicalització o opacitat, perden la intel·ligibilitat. Dit d'una altra manera, els modismes són una de les dificultats que trobem en la comprensió i interpretació de les obres literàries pretèrites.

MARIA ROSA SERRA MILÀ
 Institut de Llengua i Cultura Catalana,
 Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMAT 1988: Rafael Amat i de Cortada, *Calaix de sastre*, ed. Ramon Boixareu, Barcelona, Curial, 2 vols.
- AMAT 1994: Rafael Amat i de Cortada, *Miscel·lània de viatges i festes majors*, ed. Margarida Aritzeta, Barcelona, Barcino.
- GALIANA 1768: [Lluís Galiana], *Rondalla de rondalles, a imitació del «Cuento de cuentos» de don Francisco de Quevedo y de la «Historia de històries» de don Diego de Torres*, València, Benet Montfort.
- GALIANA 1920: Luís Galiana, *Recopilación de refranes valencianos hecha por el P. Luis Galiana, dominico. Manuscrito inédito que se conserva en la Real Academia de la Historia*, Madrid, Vicente Castañeda y Alcover.
- ROS 1736: Carles Ros, *Tractat de adages y refranys valencians*, València; ed. facsímil Sueca, Curial, 1973.
- SERRA MILÀ 1997: Maria Rosa Serra Milà, *Pau Puig. Edició de l'obra catalana*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2 vols.; edició en microformes.
- VALSALOBRE & GRATACÓS 2001: Pep Valsalobre i Joan Gratacós, *Agustí Eura, O.S.A. (1684-1763). Escritor y obispo. Un clásico de la poesía catalana de la edad moderna*, Madrid, Revista Agustiniiana.